

Тема: Теоретичні засади соціального інспектування

1. Вивчення життєдіяльності. Діагностування складних життєвих обставин.
2. Аналіз причин та факторів необхідності соціального інспектування.
3. Функції соціального інспектування.

1. Вивчення життєдіяльності. Діагностування складних життєвих обставин.

В науково-методичній літературі для визначення сімей, які потребують соціальної підтримки, використовуються різні поняття, що характеризують певні особливості життєдіяльності сімей з дітьми.

Термін «функціонально-неспроможна сім'я» відображає суть порушення функціонування сім'ї як соціального інституту. У випадку виникнення складних життєвих обставин, які сім'я не може вирішити без сторонньої допомоги, виконання окремих функцій забезпечується неналежним чином, що, у свою чергу, впливає на забезпечення життєво необхідних потреб членів сім'ї.

Функціонально-неспроможна сім'я (дисфункціональна) — сім'я, з певних об'єктивних та суб'єктивних причин не може повноцінно виконувати свої функції: матеріально-економічну, житлово-побутову, репродуктивну, комунікативну, виховну, рекреативну, що не дозволяє забезпечити найважливіші життєві потреби дитини (дітей), створити належні умови для забезпечення її життєдіяльності та розвитку, найважливіші потреби кожного члена сім'ї, загальносімейні (групові) потреби. До функціонально-неспроможних сімей відносяться сім'ї, які не мають можливості забезпечити дитині, що в них виховується, необхідний економічний, психологічний, соціальний рівень задоволення її життєвих потреб. Поряд з тим, ці фактори не обов'язково сприяють негативному впливу батьків і сімейного життя на розвиток і формування особистості дитини. Сім'я, яка не може задовольнити одну або кілька життєво необхідних потреб дитини, може їх компенсувати або ж знівелювати їх негативний вплив за рахунок активізації наявних ресурсів сім'ї або залучення зовнішніх чинників, одним із яких може стати соціальна підтримка такої сім'ї.

Сім'я в кризовій ситуації (кризова сім'я) — це категорія сімей, в

яких під впливом внутрішніх або зовнішніх факторів склалися несприятливі економічні, соціальні, психологічні обставини, або існує соціальна ізоляція, що тимчасово заважають батькам виконувати обов'язки щодо виховання своїх дітей або належним чином турбуватися про них.

Тобто категорія сімейної кризи розглядається, у першу чергу, через реалізацію виховної функції, виконання батьками своїх обов'язків щодо виховання та матеріального забезпечення дітей.

Ще один термін, який визначає сім'ї з порушеною виховною функцією – **“неблагополучна сім'я”**, і який можна розглядати як прояв функціональної неспроможності сім'ї виконувати по відношенню до дитини виховну та комунікативну функції. Неблагополучна сім'я в психолого-педагогічній літературі розглядається, насамперед, з погляду можливого впливу свого морального потенціалу на розвиток і формування особистості дитини. Така сім'я найчастіше є причиною появи соціально занедбаних дітей і підлітків з девіантною поведінкою. І хоча в таких сім'ях також виростають достатньо соціалізовані діти, але це скоріше виняток, ніж загальноприйнята норма.

Слід мати на увазі, що неблагополучну сім'ю не можна ототожнювати з сім'єю асоціальною. Поняття «неблагополуччя» розглядається саме з погляду завдань виховання дитини. Якщо асоціальна сім'я (де існує алкоголізм, наркоманія, злочинність тощо) завжди є неблагополучною для дитини, то соціалізована сім'я може бути як благополучною, так і неблагополучною з точки зору соціальних і біологічних інтересів дитини. Тобто, з погляду виконання інших соціальних функцій, окрім виховної стосовно дитини, інколи родина може бути достатньо соціалізованою (хоча це й нечасте явище, — скоріше, там, де є неблагополуччя стосовно виховання дитини, порушені й інші сімейні функції). Але ця зовні благополучна, за формальними ознаками достатньо соціалізована сім'я може бути для дитини неблагополучною, якщо стає причиною психічного напруження, навіть захворювання. Протест дитини може втілитися у небажані дії, ненормативну поведінку (бродяжництво, вибір поганих друзів, виникнення різних видів залежностей, протиправні вчинки).

Сім'я неблагополучна — це така сім'я, яка в силу об'єктивних або суб'єктивних причин втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній складаються несприятливі умови для виховання дитини.

Причини сімейного неблагополуччя можуть бути різні: алкоголізм, наркоманія членів сім'ї, аморальний спосіб життя батьків; конфлікти між батьками, батьками і дітьми; відсутність одного із батьків (неповна сім'я); серйозні помилки та прорахунки у вихованні, які допускаються батьками через низьку педагогічну культури та неосвіченість (сім'ї де взаємостосунки з дітьми носять формальний характер; де відсутня єдність вимог до дитини, має місце бездоглядність, надмірна батьківська любов, надмірна суворість у вихованні, застосування фізичних покарань, сім'ї «нових українців» та ін.). Визначення неблагополуччя сім'ї дається через оцінку вихованого впливу сімейного оточення на дитину, рівня виконання батьками своїх батьківських обов'язків. Саме роботу з неблагополучними сім'ями можна розглядати як профілактику соціального сирітства, виходу дитини із біологічної сім'ї.

У практиці соціальної роботи використовується ще термін **«сім'я соціального ризику»**, що визначає потребу у соціальній підтримці сім'ї через невиконання основних соціальних функцій. Сім'я соціального ризику (сім'я «групи ризику») — соціально незахищена сім'я, яка потребує соціальної допомоги і підтримки [8, 15].

Такі сім'ї самостійно справляються зі своїми соціальними функціями, проте в них наявні фактори ризику, що при певних змінах ситуації провокують виникнення кризових станів, з якими родина самостійно не зможе впоратися, що і призведе її до розряду неблагополучних. До них можна віднести:

- сім'ї, в яких виховується нерідна дитина (сім'ї опікунів, усиновителів, в яких дітей виховують нерідні батьки (вітчим або мачуха), прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу);
- малозабезпечені сім'ї;
- багатодітні сім'ї;
- сім'ї, які виховують дітей з особливими потребами;
- неповні сім'ї;

- молоді сім'ї тощо.

Сім'я соціального ризику — це сім'я, яка самостійно виконує свої соціальні функції, проте в ній наявні певні соціальні фактори, складні життєві обставини, що можуть спровокувати появу кризових явищ та потребу в соціальній підтримці. Соціальна робота з сім'ями соціального ризику є превентивною і спрямована на профілактику кризових явищ, неблагополуччя сім'ї.

Починаючи з 2006 року в практику соціальної роботи центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді з сім'ями, які виховують дітей, введено новий термін — **сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах**.

Перелік обставин, які класифікують такі сім'ї визначено Порядком здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, затвердженим наказом міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25 квітня 2008 року № 1795. Відповідно до наказу до сімей, які класифікуються як ті, що опинилися в складних життєвих обставинах, належать:

- сім'ї з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх за допомогою власних засобів та можливостей, у зв'язку із інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного із членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками у сім'ї тощо;
- сім'ї, в яких існує ризик передачі дитини до закладу для дітей- сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування;
- одинокі матері чи батьки (у тому числі неповнолітні), яким потрібна підтримка;
- сім'ї, члени яких є випускниками інтернатних закладів;
- сім'ї, члени яких перебували у виховних, виправних колоніях, слідчих ізоляторах та повернулися з них або були засуджені до покарань без позбавлення волі, відбували альтернативні види покарань.

Практика роботи центрів соціальних служб з сім'ями демонструє значно ширший перелік життєвих обставин, з якими сім'ї не можуть впоратися самотійно і, відповідно, потребують соціальної допомоги чи соціального супроводу.

Враховуючи спрямування соціальної роботи з сім'єю на створення безпечних і гармонійних умов розвитку та виховання дитини, термін **«сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах» можна трактувати як здатність реалізації сім'єю саме виховної функції.**

Сім'я з дитиною/дітьми, яка опинилася у складних життєвих обставинах (або сім'я з дитиною/дітьми у складних життєвих) — сім'я, що виховує неповнолітню дитину/дітей, і яка втратила свої виховні можливості у зв'язку з виникненням складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно.

Одним із варіантів типологізації сімей, які потребують соціальної підтримки, є *характеристика їх за рівнем соціальної адаптації*]. Такий підхід є дуже показовим з точки зору оцінки спроможності сім'ї виконувати свої соціальні функції, а також щодо оцінки необхідних форм і напрямів соціальної роботи.

Так, Харченко С.Я. пропонує розподіл сімей, які виховують дітей, за *рівнем соціальної адаптації* на високий, середній, низький і дуже низький рівні і визначає відповідні напрями роботи з такими сім'ями.

Благополучні сім'ї — це ті, що успішно виконують свої функції, практично не потребують сторонньої допомоги, оскільки за рахунок адаптивних можливостей, що забезпечуються матеріальними, психологічними й іншими внутрішніми ресурсами, швидко адаптуються до потреб дитини і успішно вирішують завдання його виховання і розвитку. У випадку виникнення проблем їм достатньо одноразової допомоги в межах короткотермінових моделей роботи.

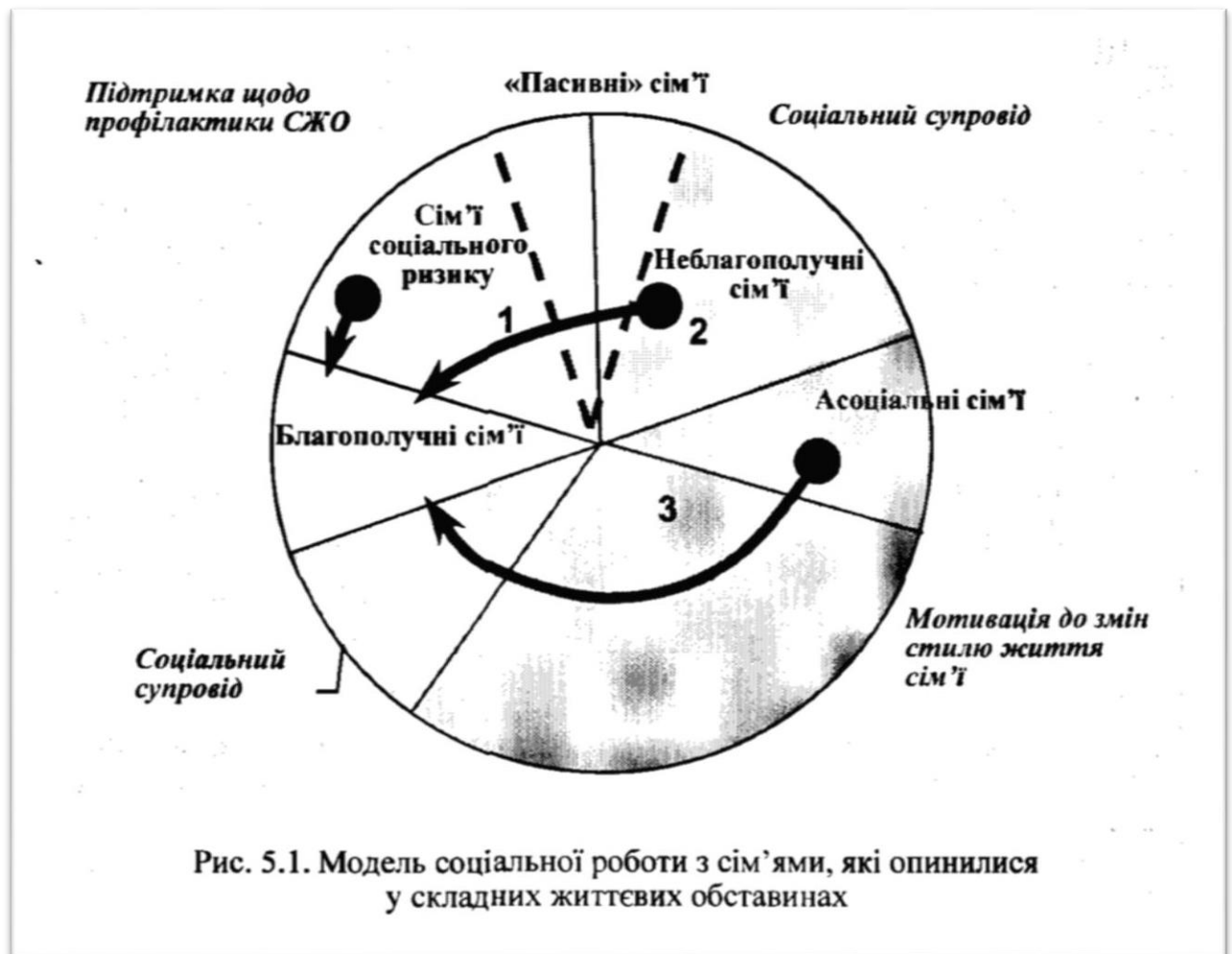
Сім'ї групи ризику — мають певні відхилення від норм, що знижують адаптивні можливості сім'ї, наприклад: неповна сім'я, малозабезпечена сім'я тощо. Вони виконують завдання щодо виховання

дитини з напруженням сил, тому соціальним працівникам необхідно спостерігати за станом сім'ї, її дезадаптуючими факторами, простежувати наскільки вони компенсуються позитивними характеристиками, в разі необхідності надати своєчасну допомогу.

Неблагополучні сім'ї — мають низький соціальний статус в одній або кількох сферах життєдіяльності, не виконують належним чином функції, їхні адаптаційні можливості суттєво занижені, сімейне виховання дитини здійснюється з великими проблемами, є малорезультативним. Такі сім'ї потребують активної і, як правило, тривалої підтримки з боку соціальних служб. Залежно від характеру проблеми, їм необхідно надавати виховну, психологічну, посередницьку допомогу у межах довготривалих форм роботи.

Асоціальні сім'ї – з ними взаємодія відбувається надзвичайно важко і їхній стан потребує суттєвих змін. У таких сім'ях, де батьки ведуть аморальний, протиправних спосіб життя і де житлово-побутові умови не відповідають елементарним санітарно-гігієнічним вимогам, а вихованням дітей ніхто не займається, діти є безпритульними, голодними, відстають у розвитку, стають жертвами насильства з боку батьків та інших осіб. Робота соціального працівника з такими сім'ями має проводитися в тісному контакті з правоохоронними органами, а також з органами опіки і піклування.

З метою визначення типів сімей, які потребують соціальної підтримки, спеціалістами Державного інституту розвитку сім'ї та молоді проведено аналіз практики роботи центрів соціальних служб з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах (2010 рік). Типологізацію сімей здійснено за моделлю «Вертушка» (Werch & DiClemente). Розроблена Капською *Модель соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах*, дозволяє виокремити типи сімей відповідно до рівня їхньої соціальної адаптації та окреслити основні напрями діяльності спеціаліста з кожним із типів.

Умовно можна поділити сім'ї, залежно від рівня готовності сім'ї до зміни життєвих обставин і, відповідно, до наявності ресурсів і мотивації, на такі категорії:

- *благополучна сім'я* — сім'я самостійно вирішує складні життєві обставини, залучаючи наявні внутрішні та зовнішні ресурси;
- *сім'я соціального ризику* — у сім'ї не вистачає власних ресурсів і можливостей щодо вирішення певних проблем, проте є бажання і високий рівень мотивації повернутися до соціально-прийнятого стилю життя, за умови надання зовнішньої допомоги;
- *неблагополучна сім'я /функціонально-неспроможна* — сім'я, яка має комплекс складних життєвих обставин, які не може самостійно вирішити, приймає обставини власного життя як «норму», розуміння проблем і мотивації щодо їхнього вирішення немає або на доволі низькому рівні;

- *асоціальна сім'я* — сім'я, яка сприймає як «норму» асоціальний стиль життя, не сприймає необхідність змін життєвих обставин, не налаштована на співпрацю з соціальним працівником.

Ще один тип сімей, який називається спеціалістами-практиками — **«пасивні» сім'ї** — це сім'ї, які не усвідомлюють наявності проблем, або не вважають за необхідне їх розв'язувати, не готові до взаємодії і соціального супроводу, хоча мають власні ресурси. Такий тип сімей не можна визначити за певним рівнем соціальної адаптації. Першим етапом роботи з такими сім'ями має стати мотивація (зовнішня або внутрішня) членів сім'ї, формування «готовності» до зміни сімейного стилю життя.

**НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ
У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ, ВІДПОВІДНО
ДО РІВНЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СІМ'Ї**

<i>Тип сім'ї</i>	<i>Рівень соціальної адаптованості</i>	<i>Напрями роботи з сім'єю</i>
1) Благополучна сім'я	Члени родини за допомогою власних ресурсів вирішують складні життєві обставини	Інформування щодо можливості самостійного вирішення певних проблем: психологічних, педагогічних, юридичних
2) Сім'ї соціального ризику	Сім'я потребує сторонньої допомоги щодо вирішення певних проблем, проте високий рівень мотивації щодо їхнього вирішення	Консультаційна та інформаційна допомога щодо вирішення окремих проблем, які сім'я не може вирішити самостійно
3) «Пасивні» сім'ї	Сім'я не визнає наявності проблем, або не вбачає за необхідність їх розв'язувати, не готова до взаємодії і соціального супроводу, хоча має власні ресурси	Налагодження взаємодії, визначення сім'єю наявності проблем, мотивація (примус — як один із елементів мотивації) Соціальний супровід
4) Неблагополучна сім'я	Сім'я не може вирішити комплекс СЖО, немає або не вміє використовувати власні ресурси, не вбачає потреби у зміні життєвих обставин	Мотивації щодо зміни життєвих обставин (примус — як один із елементів мотивації). Соціальний супровід.
5) Асоціальна сім'я	Сім'я веде асоціальний спосіб життя, що сприймається членами сім'ї як норма, немає розуміння і потреби у зміні стилю життя	Зовнішній примус, мотивація до усвідомлення необхідності змінити стиль життя. Соціальний супровід, за умови формування необхідності зміни і готовності до співпраці

Запропонований варіант моделі, у свою чергу, визначає п'ять основних **напрямів діяльності соціального працівника**, залежно від рівня

соціальної адаптації сім'ї щодо розв'язання складних життєвих обставин і рівня вмотивованості до змін:

- благополучна сім'я — інформаційна допомога щодо можливості самостійного вирішення сім'єю певних проблем: психологічних, педагогічних, юридичних;
- сім'ї соціального ризику — консультаційна та інформаційна допомога щодо вирішення окремих проблем, які сім'я не може вирішити самостійно;
- «пасивна» сім'я — обов'язковий етап налагодження взаємодії, визначення сім'єю наявності проблем, мотивація (примус — як один із елементів мотивації), соціальний супровід;
- неблагополучна сім'я — мотивація щодо зміни життєвих обставин (примус — як один із елементів мотивації), соціальний супровід;
- асоціальна сім'я — зовнішній примус, мотивація до усвідомлення необхідності змінити стиль життя. Соціальний супровід, за умови формування необхідності зміни і готовності до співпраці*.

Запропонована модель включена у програму тренінгу для соціальних працівників «Робота з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах».

2. Аналіз причин та факторів необхідності соціального інспектування.

Основні *проблеми сімей*, які потребують соціальної допомоги. Умовно їх можна розділити на три групи:

- *матеріальні труднощі* внаслідок безробіття, відсутність житла, необхідність оформлення лікування, матеріальної допомоги пільговим категоріям сімей. Особливо гостро ця проблема постає для багатодітних сімей, самотніх матерів, сімей, в яких виховуються діти-інваліди, для людей, що втратили працездатність за хворобою, випускників інтернатів, малозабезпечених родин тощо.

- *юридичні проблеми*, які є проявом елементарного незнання своїх прав, невмінні спілкуватися з представниками органів державної влади, психологічної незахищеності, брак коштів на відновлення документів таких, як прописка, паспорт, свідоцтво про народження, та оформлення документів на опікунство, захист майнових прав когось із дорослих клієнтів, захист прав дитини при розлученні батьків, оформлення аліментів. Специфічною проблемою в цьому контексті є проблема отримання українського громадянства клієнтами центрів для Південного регіону, що тягне за собою відсутність необхідних документів для отримання житла, роботи тощо.
- *психологічні проблеми* (з приводу труднощів перехідного віку, при повторному шлюбі одного з батьків, у разі гіперконтролю з боку батьків, потреби у спілкуванні, насильства з боку одного з членів родини, бездоглядності дитини або де діти під опікою тощо).

Завдяки проведеному соціологічному дослідженню виявлені основні проблеми, з якими стикаються сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах: матеріальні проблеми; відсутність житла або погані житлові умови, відсутність одного з батьків у сім'ї, безробіття, наркотична або алкогольна залежність одного із батьків, конфлікт між батьками та дітьми, інвалідність одного із членів родини, конфлікт між батьками, психічна хвороба когось із членів сім'ї, насильство у сім'ї тощо.

Сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах, можуть бути класифіковані залежно від *несприятливих умов або складних життєвих обставин*, що негативно впливають на виховання і забезпечення розвитку дітей:

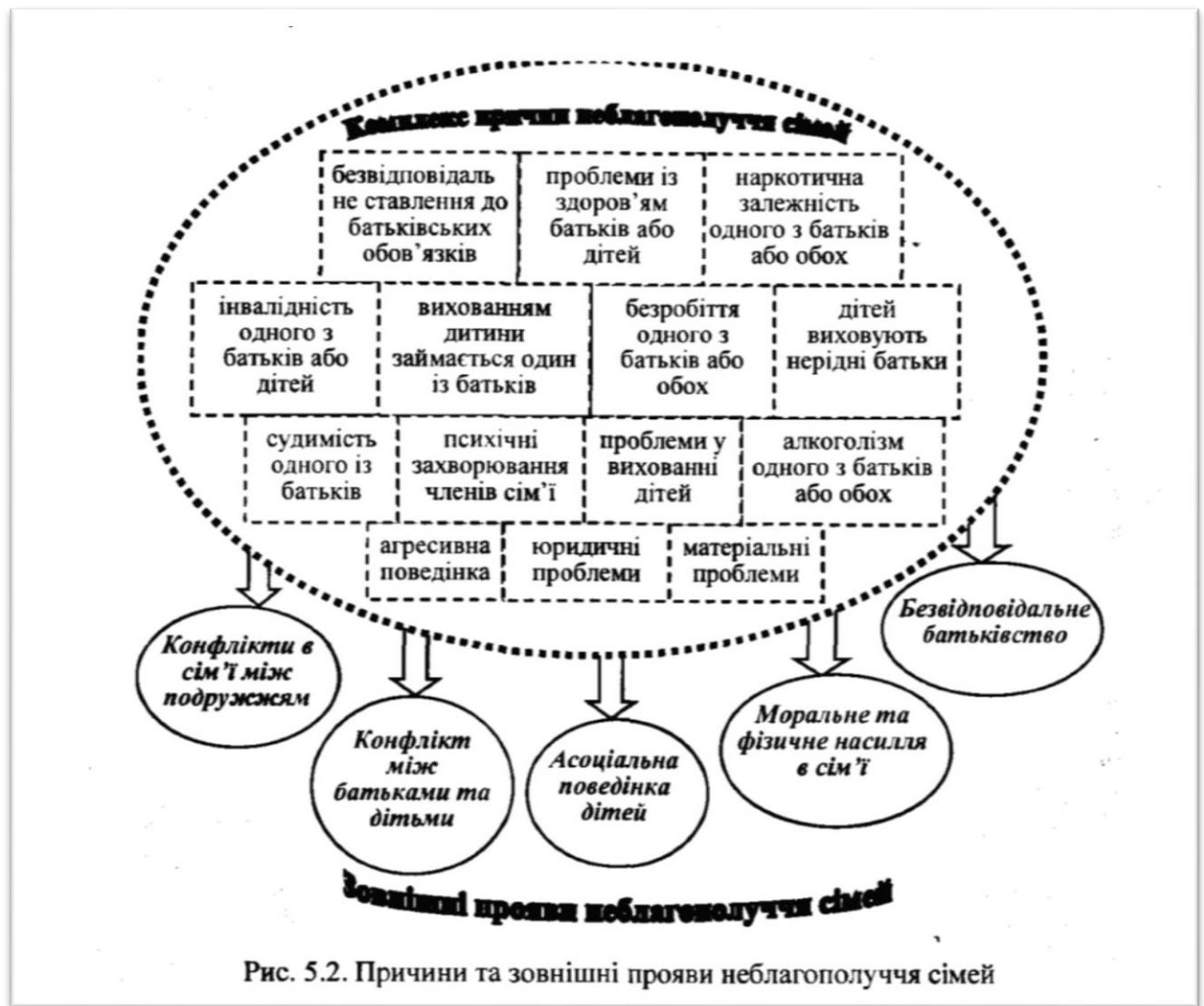
- соціально-демографічні — неповні, багатодітні, сім'ї, що перебувають у процесі розлучення тощо;
- матеріально-побутові — малозабезпечені, сім'ї, де є безробітні, тощо;
- медико-соціальні — сім'ї де є інваліди, алкоголіки, наркомани, психічно хворі тощо;

- психологічні і соціально-педагогічні — сім'ї, де простежуються недобра психологічна атмосфера, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна некомпетентність батьків тощо;
- соціально-правові — сім'ї, де простежуються криміногенні прояви способу життя, є раніше засуджені тощо.

Спектр перелічених чинників кризових ситуацій в родині охоплює різні аспекти життєдіяльності. Часто неблагополуччя родини може провокувати й одна кризова проблема — алкоголізм, безробіття, малозабезпеченість тощо. Але, як правило, складні життєві обставини сім'ї відображають комплекс проблем. Наприклад, безробіття батьків спричиняє малозабезпеченість сім'ї, що, у свою чергу, провокує пияцтво, пияцтво призводить до сварки, безвідповідального батьківства, а це негативно впливає на поведінку дітей у цій сім'ї. Тобто, причиною неблагополуччя стало безробіття, а наслідком, на підставі чого проявилось це неблагополуччя, — асоціальна поведінка дитини.

Або, скажімо, алкоголізм батьків став причиною низького матеріального стану, проявів насилля, виникнення конфліктів між батьками та дітьми, асоціальної поведінки дітей. У даній ситуації причиною неблагополуччя є алкоголізм, а наслідком і зовнішнім проявом неблагополуччя — асоціальна поведінка дитини.

Кожна сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах, має причину або комплекс причин, які спричиняють певні зовнішні прояви неблагополуччя. На рис. 2 представлено причини та зовнішні прояви неблагополуччя сімей.

Кожний із наведених факторів сімейного неблагополуччя може бути присутнім у сім'ях, які опинилися у складних життєвих обставинах. Як правило, таких кризових чинників кілька, вони пов'язані між собою: інвалідність — безробіття — малозабезпеченість; безробіття — алкогольна залежність — конфлікти в сім'ї тощо. Кожна сім'я намагається вирішити проблеми, що виникають, власними силами, використовуючи внутрішні резерви. Наприклад, у випадку, якщо один із батьків не працює або має алкогольну залежність, то негативний вплив цих факторів на життєдіяльність родини нівелюється позитивним впливом іншого члена подружжя.

Але виникає момент, коли внутрішніх резервів сім'ї не вистачає, щоб впоратися з негативними проявами. Відносини у таких сім'ях мають

характерні особливості, які можуть розглядатися як *індикатори кризового стану* родини:

- конфлікти в сім'ї між подружжям;
- конфлікт між батьками та дітьми;
- асоціальна поведінка дітей, бродяжництво;
- моральне та фізичне насилля в сім'ї;
- безвідповідальне батьківство.

Саме зовнішні прояви, як наслідки сімейних негараздів, стають причинами звернень клієнтів до спеціалізованих служб, є причиною занесення таких сімей до банку даних як неблагополучних, які потребують соціальної допомоги.

Ефективне надання соціальної допомоги можливе за умови розмежування причин, що провокують сімейне неблагополуччя, та ознак, зовнішніх проявів (індикаторів), що є підставою до соціального інспектування родини. Іноді сім'ї, які самостійно звертаються за допомогою до центрів соціальних служб, не завжди можуть визначити чинники, що провокують кризові ситуації.

Намагання ліквідувати зовнішні прояви неблагополуччя сім'ї без ліквідації внутрішніх чинників, що їх спричиняють, не може дати позитивного результату. Саме на виявлення внутрішніх причин формування безвідповідального батьківства, появу умов, що спричиняють асоціальну поведінку дітей, вихід їх на вулицю, має бути спрямована діяльність щодо профілактики дитячої безпритульності та бездоглядності.

Перелічені ознаки є зовнішніми проявами сімейного неблагополуччя. Соціальна робота, спрямована на покращення цих параметрів, без усунення внутрішніх чинників, що їх провокують, не дає позитивного результату. Завданням планування і реалізації соціального супроводу є виявлення комплексу чинників сімейного неблагополуччя і пошуки шляхів для сім'ї у вирішенні саме тих проблем, з якими вона не може впоратися самостійно.